

Цэгээ амталжа –
бэээ сэргээгты
Уужам бурыад
нютагынгаа
баялигта хүртэгты

Тамчин
дасан

Үнэн сэхэ инаг
дуранай, гэр бүлын
үдэртэ зорюулагдаба

burunen.ru

2020 оной
июлийн 30,
№2 (2)

Буряад ҮНЭН

99-дэхи жэлээ хэблэгдэнэ

СЭЛЭНГЭ, СЭЛЭНГЭ
СЭНГҮҮХЭН БУРЯАДЫМ
ЦЭЦЭГЭЭР ДОЛГИЛСОН НЮТАГАА...

Сэлэнгын аймаг – Буряад Уласымнай зайн галы түб гэц. Бүхы арад зоноо зайн галы дулаахан эльчээр дулаасуулжа байдаг манай омогорхол - Галуут нууры ГРЭСС болно.

ВЦИК-гы декреды тогтоолоор 1923 оны декабрийн 12-до Сэлэнгын аймаг байгуулагдсан байн.

Аймагы түб Гусиноозерск хотоос Улаан-Үдэ хүртэр зайн - 110 модо.

Сэлэнгымнай аймаг Буряад Оронингоо тэг дунда – зүрхэндэнь оршдог, юундэб гэхэд, хойто талаасаа Хабанскын аймагты, зүүн талаасаа Ивалгын, Тарбагатайн, Мухар-Шэвэ-ры аймагууды, урда талаасаа Бэсүүры, Хяагтын аймагууды, баруун талаасаа Зэдын аймагты хилэ татча ажасасуудаг.

Талмайнь 8269 дүрвэлжэн км. Хотын суурь - «Гусиноозерск хото», 12 сомоны нотагууд засаг захиргаантыгаа нэг холвоо цоо оржо, 38 сууринууды нэгдүүлнэ. 2019 оны январийн нэгэнээс Сэлэнгын аймагы хүны тоо 43 мянга 400 хүн гэжэ тоологдон. Монгол улас руу «Улаан – Үдэ - Хяагта» гэсэн холвооны хурдан зам, Зүүн Сибирийн түмэр харгы манай Сэлэнгын газар дээгүүр үнгэрдэг. Байгаалийн нуюцын хэмжээ, мүнөө үеын тогтосон түүхын байдал манай аймагы

ажайлэдвэрийг Улас Орондоо хүгжэсэн тоод оруулаа.

Аяар юсэн Бандид Хамба ламанар Сэлэнгын дэвэсхэр дээр түрсэн ем.

Аймагтамнай таван дацангууд. Буддын шажантаны болон, Бандида Хамба Ламанары суудаг гол дацаны үүргэ даажа байсан, Россин эгээ хуучаны дацангууды нэгэн гэжэ тоологдодог – Тамчин дацан.

Хяагтын трактын зүүн хажуугаар, Новоселенгинск сууринаас 6,5 модоны зайд, Талын Харганын Цагаан Жалга гэжэ газарта 1 – дугаар Бандида Хамба Лама Дамба Даржаа Заяев тагалал болоо. Энэ нангин шүтөөны газар дээр Цагаан-Дара эхын Ордон – Ацын дацан жиндагуудаа угтан байдаг.

Гусиноозерск хотоосоо холо бэшэ Овооты гүбээ гэжэ газарта Загастайн дацан оршодог. Үвэр – Зөөхэй нутагаархины омогорхол – Бултамур дацан - хасагууды дацан байсан түүхэты, Юрөөгы дацан дүрвэн зүг найман хизаараа харжал байдаг.

Аймагтамнай дэвэсхэр дээр хэдэн олон нуур бии. Эгээ ехэнэ гэ-

хэд, Хүлэн нуур (мүнөөны нэрэнь Галуута нуур). Осоньнь нюруу 16 мянга 500 гектар талмай эзэлдэг, ортоороо 27 км, үргэнөөрөө 6 км 100 метр, гүнзэгыгөөрөө дунда зэргын 15 м.

Зуны зулгы цагта хаа яанаас Сурхайта нуурымнай эрьед холы холо гэнгүй, халууны халуун гэнгүй амархыгаа ердэг.

Сэлэнгын аймаг ачата малтамалаар баян, хэбтэчэ баян нүүрсэны уурхай бии. Сэлэндүүмэ тосхон Шахта суурин хоёр 1943 оной дүрбэдүгээр сарын

28-нда анхан байгуулагдаж, Шахта сууринь 1953 оны зургаадугаар сарын 15-аас Гусиноозерск хото болгогдосон ем.

Сэлэнгын аймаг – үвэр Байгалы хасагууды үлгы ем. Эндэл, Сэлэнгын аймагта, граф Савва Рагузинский нутагы арад зоны цуглуулжа, Росси Хитад хоер гүрэны хилэ цахиха хамгаалгын цуглаар үнгэргөө гэдэг.

Александр Сергеевич Пушкины үгөөнь, генерал Абраам Петрович Ганнибал, декабристнууд – Николай Михаил Бестужевүүд, Константин Торсон манай нутагта дулаахан баяр, баясхалан ацарсанынь Сэлэнгымнай газар дайдын зүрхэндэ нангинаар хадгалааты.

ХҮНДЭТЭ СЭЛЭНГЭ
НЮТАГААРХИД!

Энэ жэлын июлийн 11-ндэ Ивалгын дацанда Хамба лама Дамба Аюшеев бүхы буряад аймагуудаас олон зоны суглуулжа, ехэ гүнзэгы удхатай буряад хэлэн тухай хөөрэлсөөн гаргаа.

Буряадууд буряад хэлээ сэргээгээгүй саа, буряадаараа сайнаар хэлэжэ эхилээгүй саа, буряад зон, Буряад гүрэн салаха! Энэ ехэ зуб, ямар арад зон «бидэн» гээд яваха ем, түрэл хэлээ мэдкүй саа? Энээнэ, нүхэдүүд, нутагаархим, зүрхэндөө оруулаад, ухаанаараа ойлгоод авы. Тэгээд, энэ суглааны сүүлээр иимэ шийдхэбэр гаргагдаа: аймаг бүхэн өөрынгөө түрэл нутагай хэлэн дээрэ «Буряад Үнэн» газетэ соо 7 хоногой нэгэ дахин нутагынгаа түүхэ, арад зон, байгаали, ажабайдал, хамаг боложо байсан сонинууд тухай бэшэжэ байха. Тэгээд энэ газета аймагайнгаа хамаг нутагуудаар тараахадь, худалдахадь. Буряад айлнуудамнай гэртээ гэр бүлөөрөө, үри хүүхэдээрээ, ача гучанараараа суглараад, түгреон столдоо сугаад уншаха, буряадаараа хөөрэлсэхэ гэжэ найданаб.

Хамба ламын гаргасан шийдхэбэр, сэлэнгынхид, эбтэй сайнаар бүтээгы, үнэн зүрхэнөөсөө буряад хэлээ сэргээгы, гэр бүлэдөө буряадаараа хөөрэлсы гэжэ ханданаб. Нутаг хэлэн дээрээ гарсан газетамнай гэр бүлын шэмэг болог, үхибүүдмнай баяр болог, дахин сонин гархын хүлээгээл байдаг болхонь гэжэ сананаб.

Аймагтаа бидэн баса нутаг болгоноос олон хүнүүды дуудажа суглаа үнгэргөөд, харюусалгатай хүнүүды тавяда, даабари үгөөд. Урагшаа санаатайгаар энэ хэрэгээ бүтээгы, газета сайнаар, гүнзэгы удхатыгаар бэшэжэ, хамсыгаа шамаад, шэнэ энэ хэрэг руу шонгы! Буряад хэлэмнай сэргэхэнэ болтогой, буряадаараа хэлэдэг хүнүүд, залуу үетэн олон болохонь болтогой!

Газетэ гаргахад тусалха хүнүүд байгахнаа, хандагты, сансан юумээ бэшэгты, бидэн ехэ баяртай байхады!

Станислав ГАРМАЕВ,
Сэлэнгын аймагай засаг дарга

НЮТАГАЙ СОНИН

Июлийн 27-нд Сэлэнгын аймагт гулваа Станислав Дашиевич Гармаев Ноехон нютга ажалаараа гараа. Цырендондопов Зоригтын цэгээны фермэ ороо. Цэгээгээ худалдахын элдэб арга бэдэрхэ, реклама сайнаар Үгэхэ гэжэ даабари Хүдөө ажахын хороондо үгтөө.

Тэрэны сүүлээр С.Гармаев таряаны поли очоо. Ноехоны хоер мэдээжэ хүвүүд Эрдынеев Доржо, Ухинов Чингис хоер олон жэлдэ хаягдаад байсанч ханаа,

амарсан Тухум Мэнгын таряаны полиндэ 600 гектар таряа суулгажа, Ноехон нютгаа шэмэлгээ. Айхаар ехэ ажал явуулагдаа, 600 гектар поли тойроод хуу хашаалагдаа. Хажуудань 500 гектар пар босхоогоо. Таряагаараа дэлгэрсэн нютгагы үргэн тала дайда хараад нюдэ баярлана, цэгээ зүрхэ хүдэлнэ. Ноехон нютгагымнай урданы байдал санагдана. Нэлэнхы талаар талха таряа салтинда найгажа байхын харахада сэдхэл уярна. Хэрэгтэ цагта бороо сайнаар орж, тала дайды шэмэлгэжэ, сайн ургаса авхань болтогой!

ЦЭГЭЭ УУДАГ БОЛОГТЫ...

Цэгээ гээчэмнай ороодоо «кумыс», ойлгоо үгы хүнүүдтэ. Манай Ноехондо цэгээ ехээр буйлуулдаг болоо. Хэн энэ тымэч амар бэшэ ажал эхилвэб? Зоригто Бадмаевич Цырендондопов. Энэ хүны буряад оромнай танихалдаа, нэрэнь сууты, алдарань дээгүүр.

Зоригто Цырендондопов мэдээжэ бүхэ барилдаачан, хэдэн жэл социально отарын хоничон 24-хи Хамба лама Дамба Аюшеевы заяагаар. Мүнөө хадаа Ноехон нютгагы хүвүүн Зоригто – цэгээны нютгагы эзэн гэжэ түрэл нютгагаа суурхуулан байна. Хажуудань хамаг хэрэгын бүтээлцэдэг фермер-предприниматель болонхой насанын нүхэр Эржена Баторовна. Гэр бүлөөрөө энэ хэрэгтэ ажал явуулжа байна, өөстын хүвүүд тусалдаг, Ноехоны олон залуу хүвүүд бацагад худэлэлцэдэг, ажалты болонхой. Мориты ажалха – ехэ сонин ажал, энэмнай манай буряад – монгол зоны эгээл хэрэгтэ юм байгаа бэшүүдээ. Урдандаа моригүй айл байдаг угы байгаа, хамаг хэрэгээ мориороо бүтээдэг байгаа. Юундэ буряад морины суу, цэгээ ууха гээд зуурчадаг байгааб?

Цэгээ – эмнэлгэ ехэты, хүшты ундалга. Цэгээ ехэл хүны бээндэ тусты, үвэчэнчэ, элүүрчэ хүн уужа болно, иммунитет дээшэнэ үргэдэг, дорюун задарюун болгоох, доцоохии хуу цэвэрлэхэ, хүчэ чадал сэргээхэ эмнэлгын ундалга гээчэ. Тымэ хадань, урдандаа буряад зон цэгээ ууха гэжэ оролдодог байгаа, гэр бүлөөрөө, үхибүүдтэгээч хара нярайгаасань уудаг байгаа. Юундэб гэхэдэ, морины суу үхэры сүгэжэс ондоо байгаа, нярай эхын сүүгээс дутадаг угы байгаа.

Зоригто Эржена Цырендондоповтамнай ехэл буянты, хүн зондо хэрэгтэ ажал явуулжа байна. Ехэл гүнзэгы утхаты гээчэ энэ цэгээ буйлуулха ажал. Зоригонь хадаа. Эгээ амараар хэлэвэл: адуу бариха, унагалуулха, гүүнүүдтэгээ суугын сааха, тэгээд цэгээ болгоох. Цэгээ болгоогоод арад зондоо тарааха, худалдажа мүнгэ болгоох. Энэ ажал гурвадахи жэлээ явжайн урагшатыгаар, адуу малань олон, цэгээнь ехэл болжойн. Зургаан-Дэвымнай тойроод гое гое мориноуд унагануудыгаа дагуулаад бэлчэдэг, нюдэ баярлуулдаг. Ямар гое гээчэв, инцагаалалцаж, турьялцаж, хүлвэрэлцэж байдаг. Ямар элдэв зүйлын зүсэты байдаг ем мориноуд! Одоол кино хааха хэрэгтэ!

Тэгээд Үшөө дахин хэлхэ байнаб: цэгээ мүнөө хүн болгон хэргэлхэ есты. Ундалга ууха гээ ханаа, цэгээ уугты, ондоо емээр бээ бу хорлогты! Манай Ноехон – цэгээны нютгага ерэджэш болохо, угы ханаа хонходо-

жо болхо утасаар: 89294709875, Эржена Цырендондопова.

Цэгээны нютга

Сүхэ голын эрье дээрээс
Зүүн тээшээ хархадам
«Цэгээны нютга» гэжэ хадан
дээрэ бэчээты
Зүрхэ цохилуулан үзэгүүд
урдаасам яларна

Түүхэтэ Ноехон нютгагым
Түүхын шэнэ худас эхилвэ
Суута түрэл орондом адууны
сүгээр

Цэгээ буйлуулдаг болово

Алдар дорюун Зоригто хүвүүн
Аба эжынгээ ажалы
үргэлжэлүүлжэ
Адуу малаар нютгагаа баяжуулжа
Абын олон хүвүүды хойноосоо
дагуулна

Олон сүрэг мориноуды үсхэжэ
Хэдэн олон гүнүүды унагалуулжа
Амтатыхан, хүчэ ехэты сүүгын
саажа
Аршаан мэтэ цэгээ буйлуулдаг
болово
Арад зондоо урданы буряады
хүндэты ундалга сэргээвэ!

Цэгээны домонь, хүчэнь аргагүй
ехэ

Эхын хүхын сүгээс дутадаггүй
Цэгээ амталвал – элүүр энхэ
явахат
Эдээ цэгээгээр хэвэл – энэ
насандда
Увчэн зоволондо дарагдангүй
Хүнгэн, задарюун, дорюун явахат.

Уринадь Ноехондоо, цэгээны
нютгагаа
Цэгээ амталжа – бээс сэргээгты
Уужам буряад нютгагынгаа
баялигта хүртэгты

Цэнтэ эм, дом ундалга – амсагты!

Ороод ерхэдэтай – Ноехоны
уужам талаар
Дэлэн ехэты үхэрнууд бэлчэхэ
Хөөрхэн БҮМбэгэр хонинууд нюдэ
баярлуулха
Элдэв зүсын Сүрэг мориуд унагаа
дагуулаад
Баяртайгаар инцагаалаад,
угтаад аваха.

Задарюун дорюун баатар хүвүүд
Морин дээрэ хатар харуулха,
Илдамхан цэвэр бацагадууд
Энээбхилэн цэгээ хадагты
бариха.
Бушуулагты, түргэлэгты, уринадь
Ноехондоо – цэгээны нютгагаа!

Зоя ДЫЛЫКОВА,
багшын ажалы ветеран,
Ноехон нютга

УЯНГА Манай нютаг

Үндылгэж тавьсан үлгэм, үргэж тэнжээсэн тоонтом... Хэзээч, хаанач явахдаа ходоол сэдхэл зурхэндээ санжа, уяржа явдагав. Хүн больжо хүлөө шоройдсон алтан тоонтом, чамтыгаа хүйсөөрөө холвоотыб. Тымэл хадаа Хёлго, Сүхэ мурэны хоорондо ольтирос шэнги нютагтаа ариухан агаараар амилжа, адуу малаа үдхэж, арад дэомной аза жаргалты, амгалан тайбан ажасуудаг ем.

Үргэн уужам тала дайдалы, үндэр набтар хада уулаты, аршаан булагы түргэн урасхалты, хууш шувууды хонгёо аялгаты нютагым шарай хүн бүхэны доцоо бүхөөр хадугданхай. Үглөөгүүр эртэ уужам саруул таладаа гарахадаа бороохон булжамууры нараа тоон агаарта дэгдэж, тоонто нютагтаа баяраа мэдүүлхын харахат. Тала дайдамнай гоё сайхан элдэб үнгүн цэцэгээр бүрхөөгдэнхэй: түмэсны улаахан цэцэг дулаахан сэбшэндэ найгалзаж байдаг, хүшэра балжхан гарма мэндэчлэн энээбхилжэ байха, тээ цаанахан цэнтгир хонхо цэцэг хонхоо жэнгируулэн мэндэгээ хүргэн байха, харин набтар намаглиг газарта бадма лёнховын шаргал улаахан цэцэг хүн бүхэны дүра сэдхэл татахал. Наруули сайхан нарсан ой цоо ороход амтатыхан жэлын хангалтама ариухан цэвэр агаар хүны согтоон алдахал. Эндэ-тэнтончуулы даржагантар модо тончоохонь дууддахал. Хууш шувууны хонгёо аялга холуур эдэлхэ. Тала дайдаа-

рамнай хони ямаанууд атарлан бэльчэжэ, адуу морин сүрэгүүдэмнай тээ холоос талаа гоёж харагдадаг. Иймэ гоё сайхан байгаалиты түрэл тоонтоныгоо хүн бүхэмнай насаараа холвоотыл.

Нютагымнай түб – Зурган-Дэвэ Ноёхон хаанынгаа үвэртэ, Хёлго голынгоо баруун эрьед нэлэнхыгээр нэмжынэ. Баруун хадымнай зүүн хормойд нютагымнай дуган холоос элихэн үүдэ сэлэн арад зоноо огтожээдэг. Хажуудань «Бадма-Цэцэг» суварга цайрна, харин нүгөө таладань Лусад хааны бунхан бии.

Зурган-Дэвэдэмнай шэнэ гоё сургууль муноо цагы эрилтээр хангагданхай, үри хүүхэдэ эрдэм номдо соргооно. «Ургы» гэсэн хүүхэды цэцэрлиг, соёлы байшан, эмнэлгын газар ажалаа явуулжал байдаг. Нютагымнай дундахь дово дээр Агууехэ дайнда унсан хувүүдтэ зориулсан хүшөө босгоогдонхой. Энэ хүшөөгы хажуудань 1937-1938 онуудад сулэлгэд явуулсан ангийн

дайсан гэгдэсэн хүнүүдтэ зориулсан басал хүшөө тавяаты. Эдэ хүшөөнүүдтэ ури саданарань, ача эзэнэрэнь ержэ дурасхаалдань баглаа цэцэгүүдтэ тавьдаг заншалты.

Зурган-Дэвээсэ хойшоо харахад Ноёхон хааны үвэртэ шэнэхан гоё байр бии. Энэ Зоригто Цырендондоповы цэгээ үйлдэвэрилдэг адууны байр гэжэ. Буряад Уласынгаа арад зондо эм домты элдэб үвчэн аргалдаг цэгээгээ ишэ-тышэнь элэгээдэг ем.

Хёлго голы үндэр эрьед Ноёхон хааны зүүн урда хормойд 1727 ондо Савва Рагузинский ерээд бүхы буряадууды цуглуулж Росси Хятад хоёры хилэ тухай цуглаар хийсэн газарта баримал тавяаты. Ерсэн айлчад эхээр сонирхожо хардаг ем.

Нютагынгаа түбөөс арван модо баруулжаа Залаа суури оршодог. Гоёор шэрэгдэсэн гэрнуудты, хашаа хүрээгээ шэнэлжэ босхоосон энэ нютаг хүнүүды урьжа даллан байдаг. Айлчады хонуулжа байха гэр тавяаты. Хүдөөгынгөө соелы байшан хүдэлдэг болгоо. 1954 он болтор эндэ колхозымнай түб байгаа. Залаагынхид энэ нэрээ дооро унгаакуй гэж эрмэлээдэг.

Урагшаа харгыгаар дугшуулхад ойн цоорхойд, хар-

гын баруун талда шэнэ гэр, малын байр харагдадаг. Энэ Бухын Даваа гэжэ газар гэжэ.

Цаашаа явахад Дэлгэр хааны үвэртэ Цайдам нютаг оршодог. Цайдамнай 1954 он болтор Ноёхоны долоон жэлы сургууль ойр тойрон нютагууды үхивүүды эрдэм номдо соргоож далижуулан тавьдаг сэн.

Үшөө цаашаа очоход Мэнгы сууринда басал гоё-гоё шэнэ гэрнуудтэ эжы авынгаа үвгөө эмгэйнгээ эльдэн тоонтоо тахижа ача эзэнэрэнь адуу малаа харжа, жаргажа суудаг ем.

Унэгэтэ хаанынгаа үвэртэ Түхэм сууринда ая гангаар хангалтан байдаг нютагтаа хэдэн олон нэгэ-хоёр дабхарты гэрнууды баряад, мүнөөны залуучуул нётоого сэргээн шэнэ түхэлты болгоож, хони малаа үдхэж, баяр жаргалаа эдлэж байдаг. Эндэмнай басал субарга бүтэ-эгдэнхэй. Хажуудань нарсан ой түглыж алим жэмээсэрээ, сархяаг мандираараа нютагаархинаа баяжуулан байдаг.

Нютагымнай түвөөс 50 модо зайд Тагалцар, Битүү, Царам сууринууд бии. Тойроод байдаг Дээдэ Дэвэ, Чандан, Согоото, Моностой, Булаг сууринуудта шэнэ гэрнүүд товойжо, ача гучанарань, эзэнэр, эзэнсэрнүүдэнь элинсэг хулинсагуудынгаа байр сэргээжэ байхадань ехэ баярламаар байна.

Түрэл нютагынгаа хаанач ямарч сууринуудаар явахад гоё түхэл шэнжэты болонхой байсандань омогорхоомор. Жэлы дүрвэн цагта ходоол гоё зандаа, ариухан агаараа арад зондоо сүршээж Ноёхон хаамнай амгалан тайбаны үри хүүхэдтэ үршөөж байдаг ем. Түрэл тоонтынгоо хангай дайдаар үни удаан сэнгэж явахад, дулаахан нара-

ны туяа гэрэлээр тамир тэнхээ авжа гардагаб. Номин зөөлхэн талынгаа энгэртэ, хүхэ ногоон дэвэсхэр дээр хүлвэржэ, үмхиржэ сэдхэлээ баясан хүчэ чадал абжа ябдагаб.

Иймэл дээ манай нютаг – Ноёхон тоонтомной...

Галина БАДАРЕЕВА,
багшын ажалы ветеран,
Ноёхон нютаг.

Сэлгээхэн Ноёхон

*Сэлгээхэн Хелгын эрьедэ
Цэцэгээр надхасан нютаг
бии*

*Цэцэгээр надхасан
нютагманнай
Сэнгуухэн Ноёхоннай
гээчэлдээ!*

*Солотыш даа, суутыш даа
Ноёхоннай
Солоч холуур суурханхайл
Дуутыш даа, зугаатын даа
нютагманнай
Дуучань сууряатан
зэдэлэнхэй!*

*Турэл нютагымнай баялигы
Тооложо, хэмжэж
барашагуй
Баян байгаалимнай
сайханы
Бахархан харжа санашагуй*

*Алтан таряа ургуулдаг
Амтан суугээ оросхулдаг
Ажалча, малча таанартаа
Алдар соло, алдар соло!*

*Зүрхэн цоомнай ганцахан
Зуудэн мэтэч Ноёхоннай
Хубууд, бацгадаа
жаргуулан
Хужжэн салбарыч
нютагманнай!*

Валериан РИНЧИНОВ,
Росси гүрэны габьяата багша,
«Хүндэлэлэй тэмдэг»
гэжэ Орденны кавалер

Цонгоолнууды түүхээс...

Буряад Уласы Сэлэнгын аймагы зүүн урда зүгтэ, Сүхэ Хелго мурэнүүды хоорондохой зай эзэлжэ 1695 ондо Үхин зайсангы монголоос ерэсэн цонгоолнууд Ноёхон нютагта байралсан ем. Зарим нэгэн монгол ясны хорчон, юншэб, батаг, урлууд, цоохор, уряанхад, номход, шарайд, хорчод огы хүнүүд ем.

«Ноёхондо Тэмдэг шуулингын (тэдэны хамнигадэйн ог гэдэг) хэрсүүтэн огынхид ажасуудаг гэжэ мэдээжэ түүхэчэн, цонгоолнууды есо заншал мэдээдэг Б.Р.Чимитов бэчэсэн байн. Хамнигадай Хэрсүү мэргэны (Баян Баржагары) 4 хувүүды нэгэн болоно. Хамнигадай 3 хувүүды байгаа: Тэмдэг шүүлингэ, Шажанай, Убаша Ноёхондо Тэмдэг шүүлингын үри саданар, Шажанай Убаша хоеры хүүхэд Ехэ Негодо ажасуудаг. Батад цонгоолнууд, цоохор цонгоолнууд Сүхын Тагалцарта, Мандиртад Хелгын Тагалцарта байралсан байна.

Ноёхонхид номход, хорчод, уряанхад, шарайд, галдантан, зон-

догтон огы зон. Номхoduуд – Согоотод, хорчодууд – Царамда, уряанхад – Залаада, шарайдууд – Моностойдо, галдантан – Мэргэстэд, зондогтон – Цайдамда ажасуудаг сэн. Обоо уулануудаа тахиахадаа ог огоороо оостэ оостын байрануудаар суудаг байгаа. Түрүүчын 4 огынхид монгол ясны гэжэ огоо үргэлжэлүүлдэг байгаа, 2 сүүлчийн огынхид – Заргача зайсаны (Тэмдэг шүүлингын хувүүн) Галдан, Зондог хоеры гэдэг.

«Бичихан записка» гэжэ дараалсан бэчэгтэ (летописи) Ц.Б.Цыдендамбаевы «Бурятские исторические хроники и родословные» гэжэ ном цоо Тэмдэг шүүлингын ог онди тодорхойгоор бэчээты.

Ц.Б.Цыдендамбаев 1967 ондо албаны хэрэгээр Ноёхонноор яваад ерэхэдээ ехэ сонин эмэ олооб гэжэ бэчэнэ: «Ноёхондо цонгоолнууд тухай түүхэтэ зохоосон бэчэг (сочинени) байгаа. Тэндэ 1694 ондо цонгоолнууд ороды подданство авасан тухай, 1717-1737 онуудта газар авасан тухай, алва шатавар (налогообложение) тухай, 1764 ондо сэлэнгын буряадууд хасагууд болсон тухай, 1808 ондо Сэлэнгын конторо бий болсон тухай, 1727 ондо ород манжуур хилэ бии болохо тухай, шагнал авасан тухай, галдан – Бошогтын хэрэлдээ гаргасан тухай Шэдэлаваны Росси орохо санааты байсан тухай, тэгээд мэдэгдээд, хятадуудта алуулсан тухай, Цонгоол дацан Увэр-Байгалы хизаары буддын шажаны

түб гэжэ шийдхэсэн тухай, сэлэнгын буряадууды хадаг табилга, түрэ найр хийхэ тухай г.м.

Ноёхоны багша А.Г. Будаевагы хэлсэнээр: «Энэ сэлэнгын цонгоолнууды түүхэтэ бэчэг оорым Үбгэй Гунтэб Будаев бэчээ хач. 19 зуун жэлдэ Үбгэйм элдэб янзын емэнууды бэчсэн байдаг сэн.»

Куломинска комиссиин данцанууд цоо: «Ноёхоны арад зоны элинцэг хулинцагууд ород подданство 1630 ондо авасан байгаа, тэгээд хана байралсан байдагань мэдэгдэнэгүй», - гээд хэлэгдэнэ. Энэ магад буруу, юундэб гэхэд, эгээ түрүүчийн ородууды монгол хушууны ноён Турукай Табантыуулзалга 1646 ондо болоо тэгээчлэл, 1628 ондо буряадууд ородуудты Красноярскын доро уулзасан байгаа. Комиссиин данцанууды 6 боти бэчээдээ магад алдуу гаргаа гэжэ санагдана.

1764 ондо ноёхонхид хасагууд болсон байна, тэгээд 3 ондоо станциануудта ородог байгаа: Хелгын Тагалцарыхид – Ара Хэрээтын, Сүхын Тагалцарыхид – Харьяастын, Ноёхонхид – Сэлэнгын.

1800 оны эхээр цонгоолнууд талха таридаг болоо.

Галина БАДАРЕЕВА
багшын ажалы ветеран,
Ноёхон нютаг

ТАМЧИИН ДАСАН

XVIII зуун жэлы хагадаас хойш Буряады дасангууды урданы түвэ, 1909 оноос 1930 он хүртэр Зүүн-Сибирийн Бандида Хамба ламанары ордон, «Галдан Даши Даржалин» түвэд нэртэй, Балдан Лхама идамтай Тамчийн дасан сагы зузаан манан соогоос төвойс тодорон ерээ. Сонгоол дасны сүүлээр хоёрти томо дасан болжо үндэрлэсэн Тамчийн дасан өөрынгөө түүхэд үшөө хэдэн нэрээр нэрлэгдэсэн ем : Галуута нууры, Хүлэн нууры, Хамбын гээд.

Анхан сагта Ургад Жэбээн-Дамба гэж хутагтын суужээсан үедэ, Дуйнхор хийдтэ Манжушри Мэргэн Хамба Номуун хаанда шавинь больжо, сайн эрдэм олсон хатагин угы Лубсан-Жимбэ Ахалдайн нотагтаа хийд бариха бошоог-зүбшөөл авжа, зарлиг-шастир залажа бусаа. Иимэ ехэ хэрэг гансаараа бэлүүлхэ гэш хүндэ байсан хадань, Дамба-Даржаа Заяагын ба Шанзадба Баатар хоёрыг оролсуулжа, дасаны суурийн олоо. Заяа Хамба эны түрүүнтээ үшөө айлдсан байгаа: «Хамаг арады аша тусад сэдхэлээ тавьжа, буряад дайдынгаа тэг дунда дасантай болчоохнаа, таарамжатайл байха байгаа» гэжэ. Тиимээсээ, 1738 ондо Ахалдайн лама Тамча ерээд, 1741 ондо Химнэ голы баруун эрьед байсан Үндэр-Шохой нотагта томо эшэги гэр үндылгэжэ, Ехэ хүлгэн Махаянын гэлугба шэглэлы номтой хуралнууд хурагдажа эхилээ. Лубсан-Жимбэ Ахалдайн сотник соржо лама 1750 ондо Тамчийн дасан босхоож, түрүүшын шэрээтэ болжо суухадаа, Мэргэн Хамба багшынгаа заасан, түвэдөөс нэгэ заа илгаатай Хурээны гуримаар шажан дэлгэрүүлжэ эхилээ бэлэй. Харин тиихэдэ

Сонгоол дасаны хуралнууд Заяа багшын Түвэдтэ соржо гарсан хадань, түвэд янзаар хурагдадаг байгаа. Хожом Сонгоол дасан Тамчийн дасан хоёр элдэб асуудалаар эвээ тасаржа, Сэлэнгын баруун гарта байсан Галуута нууры, Дэрэстэйн, Үчөөтэйн, Бургалтайн (Гэгээтын), Асын дасангууд Сонгоол дасанаас тасаржа, Тамчийн дасаны эрх мэдэлдэ орсон ем. Жимбэ Ахалдайн таван дасаны Хамба гэгдэхэ зуураа дасаны журам шангаар барьжа, хурал номнуудаа алдуугүй нарынаар, зүб мүрөөр бүтээхэ эрилтэ тавьжа, шажанаа улам сайханаар дэлгэрүүлжэ уг шалтаг бэлүүлдэг байсан байгаа.

1772 ондо академик Петер Симон Паллас Тамчийн дасан ерхэдэ, энэ дасаны барилгань Сүхэ гол дээрхи Сонгоол дасаны Гол дасан дурайсан, ииш - тышэнь 5х5 сажаны дүрвэлжэн хэмжүүрээр бага дугануудтань басал адилхан байсны тэмдэглэсэн. Модон ба эшэги гэрнүүдтэ тэхэд 80-яад ламанар байсан ем байна.

Тамчийн дасан 1809 оноос 1930 он болотор Зүүн-Сибирийн Буддын шажантаны болон, Бандида Хамба Ла-

манары суудаг гол дасаны үүргэ дааж байсан. Энэ дасан Сэлэнгын аймагы Тамча гэжэ газарта Галуута нууры баруун-урда эрьедэ түбхинсэн сагаасаа хойшо үе-үе болоод л шэнжэлэгдэж, шэнэ барилгануудаар нэмэгдэжэл байсан. XIX зуун жэлы сүүл багтар Цогчен дуганы тойроод, 17 ондо ондоо бага дуганууд ба ямар нэгэ бурханда зориулагдасан сүмэнүүд тавяатай байснынь түүхэ шэнжэлэгшэд бэшсэн байха ем. Тамчийн дасаны барилгань дундахэ гол дуганаасаа эхилээд, бэшэ дуган, сүмэнүүдэнь, ламанарынь гэрнүүдтэй мандалын түхлөөр тааратай. Тэдэн соогоос эгээ ехэ хэмжүүртын гэвэл - хоёр дабхар Майдар бурханы сүмэ сэн. Зургаан сажан үндэртэй суужа байсан Майдар бурханы дүрэ буряады уран дархашуул модоор хийгээ.

Майдар сүмөөс нэгэ багань - ондоо хашаа соохы Чойра дуган байгаа. Тэрэ сагта шэнжэлэгшэ Владимир Птицыны бэшсэн ёсоор: «Шулуутай гувьтышаг талда ухаангүй томо сагаан гурван дабхар, хитад маягаар баригдасан шулуун дасан ехэ гоёор харагдажа, оройныгоо алталаатай хүрдэ, гүрөөснүүдгээ нарны туяада яларуулжа, урдуурнь тараажэ тавигдасан заахан эшэги гэрнүүдгээ захад ямар нэгэ аймаштай сүм шэнги харагдаха ем... бага, сэвэрхэн гэрнүүдэнь бага хэмжүүры балгаасан хото гэжэ санхаар, зарьмань аминдаа хашаатай, тэрэ гэрхэнүүд соо хэдэн зуугаад штадаасаа гадуур ламанар

ба Тамчийн дасаны шажанай дээдэ сургуульда соржайсан зуу гаран хуварууд байдаг... энэ заахан гэрнүүд дотор амьдрал гэшэ аршаан булаг шэнги дэлвэржэ байгаа. Тэндэ үүр сайхад бостоог, орой сүни орондоо ордог, заахан эдээлээд, ехээр ажалаад, сайгаасаа ондоо ем уудаггүй, бүхы сагаа бурханы ном уншажа, би-салгал хийжэ үнгэргэдэг...

Галуута нууры дасантай адли бэшэ хаана хэзээ иим амгалан байдалай, маани мэгээмэй энхэ тайванай үзэгдэл сэдхэлдэм шэнгээгүй ем...»

1783 ондо Тамчийн дасан Сонгоол дасан хоёры арасалдаан шийдхэгдэж, Сэлэнгын зүүн бэелын дасангуудыг Тамчийн дасан толгойлож, Байгалы захатэ нотагуудай дасангууд соо ехэ хүндэтэй суурь ээлээ.

1861 оноос Чойра дуганда цанид шойрын сургууль онгойгдож, хаанаас сугларжа, гүн шойрын суртал эндэ хэчээсэн ламанар ойлгосон баялиг-мэдээсэ ушоо саашань дасангуудаар дамжуулаа. Энэ сургууль гарсан ламанар саашдаа баталгатай лама болохо, дээгүүр сууринууды эзэлхэ эрхэтэй болохо байгаа. Ушоо тиихэдэ эндэ Отошын сүмэд түвэд эмнэлгээр хэшэлнүүд үнгэрдэг, хожом сууд гарсан, Баргажаны Соодой-лама шэнги эмшэ ламанар олоноороо эрдэм олжо гарсан.

Дуйнхор, Мамба, Сандуй, Ногоон, Сагаан Дара Эхэнүүды, Дэмчиг, Гүнриг, Аюша, Чагдор дугануудта хурал ном саг сагтаа хурагдажал байсан » Бурхан багшада мургэхы хун зон гэшэ тасалдангуй явахы.

Тамчийн дасан хоёр ондоо Цам наадантай байсан: Догшиды Дуйнхоры. Дуйнхорай Цамань Бандид Хамба Лама Галсан Чойроб Ванчигай 1868 ондо анхан бии болгосон. Жэл бүри багууды зүжэг - Цам наадан ехэ гоёор үнгэргэдэжэ, урданы хийлүүр зураг, бэшэгтай гүрөөсөн шулуун (олонный камен) - «Алтан сэргэдэ» инсагаагаараа бүжэги эхилсны дохёо угжэ, алтарма шара зүстэй морьнууд уягдажа, бусан бурхады хүлэгөө уяха сэргэ болдог ем сэн байн. Догшоды Цамда элдэв янзын бурхад, сахюуснууды, сабдагууды томо - томо багууды үмэссэн, ехэ гоё хиб торгон хубсатай бүжэгчэ 78 ламанар оролсожо, хатаржа хүгжэмы дуутай бүрээ бэшхүүрнүүд бүдүүн нарийхнаар аянгалжа, ёстой тэрэ үеын хүн амитны зүрхэ сэдхэл хүдэлгэмөөр театр байгаа.

1903 онд Галуута нууры дасанда 300 гаран гэрнүүд соо 900 ламанарынь 500 байраар байдаг, миин үдэрнүүдтэ ламанар хара зонтойгоо бултадаа 800 зон болдог сэн. Энэ дасан бии болсон сагаасаа хойшо түрүү үүргэ даажэ, бүхы буряад дасангууды дунда соёл гэгээрэлы, ном хэвлэлгын, эмшэлгэ аргын, барилгын талаар болон шажанда хаваатай үйл хэрэгүүды түв газрын боложо байсан. Тамчийн дасан Хамба Ламанары Ордон болсон түүхэдэнь 14 Хамбанар тэндэ суусан түүхэтэй:

1 III Бандид Хамба Лама Лубсан Жимбэ Ахалдайн 1783 оноос, Тамчийн дасангаас.

2 IV Бандид Хамба Лама Данзан Дэмчиг Ешижамсын 1797 оноос,

Тамчин дасангаас.

3 V Бандид Хамба Лама Данзан Гаваан Ешижамсын 1802 оноос, урдах, Дэмчиг Ешижамсын хамбын нүгшэсны сүүлээр уялгын дааж яваа. 1809 оноос өөрөө баталагдаа, Тамчин дасангаас.

4 VI Бандид Хамба Лама Данзан Чойваан Ешижамсын 1834 оноос

Хамбын уялга дааж яваад, 1839 ондо баталагдаа, Тамчин дасангаас.

5 VII Бандид Хамба Лама Галсан Эйрб Ванчигай 1859 оноос хамбын уялга дааж яваа, 1860 ондо баталагдаа, Тамчин дасангаас.

6 VIII Бандид Хамба Лама Чой Василиин 1872 ондо, Сартуул дацанаас.

7 IX Бандид Хамба Лама Лубсан Чойдор Мархайн 1873 ондо, Чулуутайн дасангаас.

8 X Бандид Хамба Лама Дампил Гомбын 1876 оноос Хамбын уялга дүүргэж яваа, 1878 оноос батлагаа, Тамчин даснаас.

9 XI Бандид Хамба Лама Чойнзон Доржо Юрөөлтын 1896 оноос, Чулуутайн даснаас.

10 XII Бандид Хамба Лама Даша-Доржо Этигэлэй 1911 оноос, Янгаажин даснаас.

11 XIII Бандид Хамба Лама Намжил Лайдабай 1917 оноос, Юрөөги даснаас.

12 XIV Бандид Хамба Лама Гүрз Цыремпилий 1919 оноос, Чулуутайн даснаас.

13 XV Бандид Хамба Лама Цыгунжаб Банин 1922 оноос, Тамчин даснаас.

14 XVI Бандид Хамба Лама Данжа Мүнхэжабай 1925 оноос 1930 он болтор суужа байтараа гэмнэгдэж тушаагдсан, Тамчин дасанаас. Данжа Мүнхэжабай сүүлшын Хамба Лама байгаа. Тэрэ хамалганай үе хүртэр шэрээдэ суужа, хатуу шэрүүн сагы алгасаагүй.

Бандид Хамба Лама Гаваан Ешижамсын шэрээд суусан сагаар Байгалы үмэнхэ нютагуудаар будын шажан үргэнээр дэлгэржэ, Буярады

Агын, Эрхүүгэ газар дайдаар олон шэнэ дасангууд онгойдоо. Сэлэнгын угы бэшэг тобшолсон Д-Ж.Ломбоцыреновы бэшсны ёсоор: "Гаваан Ешижамсын байсан үедэ Байгалы саад талада Алайры, Түнхэны, наад тээнэ – Бургалтайн, Баргажаны, Сэлэнгын баруун эрьээр Гэгээтын, Юрөөги, Янгаажны, Хударын; Хорид – Худаны, Эгэтын, Чисааны, Хохюуртын, Шулуутын, Цоолгын, Агын, Онон-Сүүгэли; Хамниган зоны дунда Хужиртын, Тарбагатайн, Бэрцын; хасаг хамнигады Олхонын, Зугаалайн гээд дасангууд баригдаа... Хамба Лама Ород гүрэны засагы зүгөөс Гэгээн Александры лентэты орденээр, эрдэнийн шулуу шэмэгтэй Гэгээн Андрейн алтан медалаар шагнагдсан".

Ород гүрэндэ Буддын шажан дэлгэрүүлхэ үүргэ X Бандид Хамба Лама Дампил Гомбын бэелүүлсэн гэшэ. Үндэр соёл болбосорол, гэгээрлэлээрэ хол дүтын зоны гайхуулсан, харилсааны талаар ехэ нарин мэрэгжэл бэлиг харуулсан, гүрэны эрдэм ухааны хорооны дэмжэлтээр Оросы Географиин бүлгэмы гэшүүндэ орсон, Гэгээн Станиславын III шатын орденээр шагнагдсан Гомбын Хамба Бандида Хамба Ламанары хэргэмы бэхижэхэ талаар ехэ габьяатай байсан арасагүй.

Тамчин дасаны түүхэд Даша-Доржо Этигэлэй Хамба сайхан дурсалгатай. 1911 оны хавар Зүүн-Сибирин Буддын шажантаны ахалагша Бандида Хамба Ламын шэрээд сонгогдохо 10 дэбшэгшэды дундаас тэрэ илаж гарлаа. 1913 ондо 300 жэлы туршад Ород гүрэны хаан түр эзэлжэ байсан Романовтаны Гэры ойн Еслолдо урилгаар ошонгоо, Санкт-Петербург хотодо баригдсан будын шажаны дасаны рамнайда (рабнай-түб.) оролсоо. 1917 оной июль сарда Галуута нууры дасанда зарлагдсан II Бүгэдэ буярады хуралдаа эмхидхэн үнгэргөө.

Даша-Доржо Этигэлэй Хамбын бүтээсэн ажал хэрэг барагдашгүй олон, арад зоны үлгэр домог соо мүнхэрнэ. Тамчин дасаны шэрээтэ

ламанар тухай хэлвэл, 1809 он хүртэр, 1-дүгэр шэрээтэ ба Бандид Хамба Лама Лубсан-Жимбэ Ахалдайнхас эхилээд, бүхы Бандид Хамба Ламанар дасаны шэрээтын үүргэ хажуугарнь дүүргэлсэдэг байсан. 1809 ондо Эрхүүгы губернатор ба губернийн захирхы зургааны Бандида Хамба Гаваан Ешижамсын гэшииг бүхы буярад ба хамниган дасанууды ахалагшаар томилснын сүүлээр шэрээтэ ламанары амьяаран тавьдаг болоо.

1818 онд Эрхүүгы губернатор Бандид Хамбаас амьяа эрхэтэй дасаны шэрээты томьлоо. Иигэжэ амьяараа тавигдсан шэрээтнэр гэвэл:

Баатарай лама – 1818-1823
Санжид лама – 1823
Базарай шанзодба – 1854
Жалсан жүдбэ – 1854-1856
Галсан Чойрб Ванчигай – 1856-

1872 Чой Василиин – 1872-1873
Лубсан Дампил Гомбын – 1873-

1879 Гүрдара Цыремпилий – 1879-1886
Балдан Еши Доржиин – 1886-1903, үсөөд байхадань, Цыгунжаб Банин 1901-1917 онуудаар шэрээтын уялга дүүргэжэ.

Буярады түв дасан эрхэ бэшэ сэмүүн сагы сохилтод орожо, ехэ хохидолдо орсон.

БМАССР-эй ЦИК-эй 1938 оны январин 13-ны 4-тй тогтоолоор Тамчин дасан хаагдав гэжэ тоологдоо. Одоо саг хүртэр Согчен дуган ба Чойра дуган хоёр бүтэн гарсалдан ерсэн гайхалтай, ардай түүхын олодшгүй баялиг, үзэхэлэн болон үндэрлэн. 1990 ондо Новосибирск хотоос Аюшын дуган асрагдаа. 3300 жэлы түүхтэй, бусалтагүй хосороо гэжэ тоологдосон.

"Алтан сэргэ" дахин олдожо, хуушан сууридаа тавигдаа.

1990 оны ноябрь сарада Чойра дуганда шэнээр нээгдсэн Тамчин дасан рамнайлагдсан ем.

1991 оны июлийн 17-д Тамчин дасанда ехэ сайн үйлэ хэрэг үнгэрсэн. Тэрэ үдэр эгэл урдын түүхэты буяра

ад дасанда Ород гүрэны будын шажны дэмжэсэн ушары 250 жэлы ойн баярта дашрамдуулан айлшлалсан XIV Далай-лама морилоо сэн. 2004 оноос захлаад, Тамчин дасаны ламанары ударидалга доро Сэлэнгэс гарвалтай суута Хамба ламанары дурасхаалда зориулсан суварганууд: Ацулад – Бандид Хамба Лам Сандэлэг Ваанчигайда, Дасанай Хотогорт – Бандид Хамба Намжил Лайдабайд, Цайдамда – Бандид Хамба Дампил Гомбынхид, Хоньны Негод (Поворот) – Бандид Хамба Лама Лубсан Жимбэ Ахалдайнда, аха дүү Бандид Хамба ламанар Данзан Дэмчиг, Данзан Гаваан, Данзан Чойван Ешижамсын гэгшэдтэ, Үдэнгэд – Цыгунжаб Банин, Данжа Мүнхэжабайд олоны дэмжэлгэ хандьбаар үндэрлэн байсан сайхан лэ. 2007 оны майн 24-25-д Талын Харганад Бандид Хамба Лама Дамба Даржаа Заяагын нирваанда ошсоныг Хамба Лама Дамба Аюшын олько, түрүүшын Хамбын дурасхаал түүхэлсэн суварга үндэрлөө.

2011 ондо алдарта Тамчин дасаны мүндэлсөөр 270 жэлы ойн баяр үргэнээр тэмдэглэгдэсэн. Галуута нууры, Хамбын, Хүлэн-нууры, Тамчин дасан болвол зуун жэлнүүды гүн соогоос дамжуулагдсан буярад арады үнэтэ энжэ баялигта тоологдон, гүрэны зүгөөс федеральна удхатай түүхын хүшөө гэсэн баталагдаа. 2015 ондо Ород гүрэны юрэнхылгэшэ В.В.Путины тусламжаар Тамчин дасан руу 10 модны сайн харгы хийгдэжэ, мургэлы зам үргэдхэгдэжэ, Дэмбэрэлтэй хэрэг бэелэгдэжэ.

Мүнөө сагта Солбон Аюшын Лама олон жэлдэ дасаны шэрээтээр байжа, дасанынгаа ламнартай сугтаа 14 Хамба Ламанары сүр сүлдыг мандуулжа, урданай Тамчин дасанаа харюусалгатай сахин, арад зондоо буян хэшэг дэлгэрүүлэн байна.

Надежда МИТАПОВА, Тамчин 92-тй сургуулийн бургад хэлэнэй багша Тамчин нютаг хэлэн дээр оршуулаа

Ульгэр түүхын домогты,
Үнэр баян хэшэгты,
Үеын жаргал юрөөлты
Үбэр-Зөөхэй, Үбэр-Зөөхэй!

Энэ мүнүүдэг Сэлэнгын аймаг түрэл сайхан Үбэр-Зөөхэй тоонто нютагаа магтаан түүрээж манай нютагы эрхим хүбүүды нэгэн болхо Базар Дамдинович Цыбендоржиев бэшсэн байдаг.

Энэ шүлэгтэнь Буряад орондоо хаа хаанагүй мэдээж хүгжэм найруулагша, нютагымнай омогорхохо хүнүүды нэгэн, Найдан Бадмацыренович Дамиранов ирагуу гоё хүгжэм зохёогоо. Энэ дуу мүнөө Үбэр-Зөөхэй нютагымнай гимн болоод байдаг гэж хэлээбэл алдуу болохогүй. Хүгшэн залуу илгаагүй эн дугаа хаанах бэл дурты дуулжал байдаг заншалтыбди.

Энэмнай гайхалгүй, юундэб гэхд, түби дэлхэй дээр хүн бүхэн хаанах ябхадаа, түрсэн нютагаа дурсаж, магтан дуулж ябдаг. Тэрэмнай аргагүй юм ааб дэй. Хүнээс байха жэгүүртэ шувууш түрэл нютагаа, түрсэн үдсэн уурхайгаа мартангүй бусааж ердэг ха юм.

Түрэл сайхан Үбэр-Зөөхэй тоонто нютгамнай буурал Буряад оронингоо урда захада Сэлэнгын, Зэдын, Хяагтын аймагууды уулзуур дээр, Хаан Уулынгаа хормойд, Бунхан овоонингоо үбэрт, үндэр бэш хадануудаар хүрээлэгдээд аяты зохидоор нэмжидэг.

БУРГАСТАЙ НЮТАГАЙ ДОМОГ

Эртэ урда сагта Чингис хаан юм гү, али тэрэнэй баатарнууд юм гү нэгэ үнэгэ намнажа ябахан гэхэ. Теэд үнэгэн мэхэтэй хадаа, баригдангүй саашаа тэрлэнэ. Үнэгэнэй гүйнэн лэ газар, нэгэ онсо янзатай байхадань, тэрэ газарын тиймэл нэрэтэй болошоно. Тиигээд манайшые зарим хадануудай нэрэнүүд энэ үнэгэтэй холбоотой юм.

Үнэгэн манай Бургастай тохонхой урдуур гараа, намнажа ябахан зон нэгэ хада дээрэ амаржа, айрагаа уухадаа адхаа юм гү, тиигээд лэ тэрэ хада Айраг гэжэ нэрэтэй юм. Тэрэ хадаһаа үнэгэнэй хойноһоо томо сагаан шулуу шэдээд тодоо үгэй ха. Тэрэ сагаан шулуун мүнөөшье хүрэтэр харгын хажууда байдаг, Сагаан Шулуун гэжэ нэрэтэй. Ябахан, ошоһон зон тэрэ Сагаан Шулуунда юумэ үргэдэг, миин гарабал, аюултай юм. Урдандаа тэргэ мореор ябахадань, тэргэнэйнь мөөргын мултаржа унадаг байгаа. Мүнөөшье тэрэ газарта аюултай ушар болодог гэшэ.

Саашаа үнэгэн гүйбэ хада өөдэ, намнажа ябахан хүнүүдын хойноһоонь хада өөдэ гарахадаа, ямар ехэ шулуутай юм гээд, тэрэ хаданай Баршагар (Баржагар) гэжэ нэрэ абаба. Саашань нүгөө хадые дабахада ехэл бэрхэл юм байна гээд, тэрэ хада Бэрхэ гэжэ нэрэтэй болоһон гэлсэдэг.

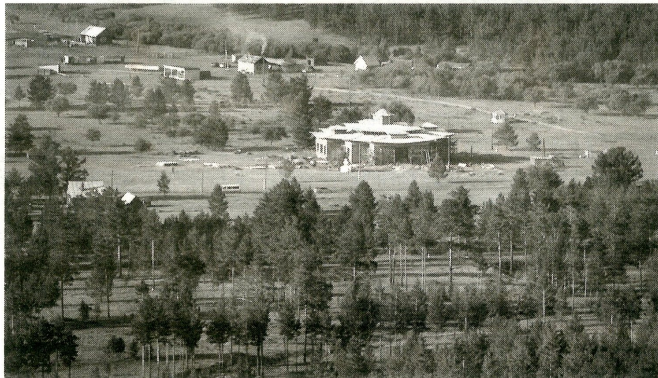
Үнэгэн тэрэбэдэнэ, зүгөөр саашаа ошоходоо дэлэнтэй болоо юм гү, тэрэ газарын Дэлэн гэдэг. Тиигээд Дэлэнһээ саашаа бээдэс сүтэй болоходонь Сүтэй гэжэ нэрэтэй нютаг бии болоо.

Үнэгэнэй гүйдэлые Сүтэй хүрэтэр лэ мэдэнэб, заахан байхаданай хүгшэн эжымнай бидэндэ хөөрэдэг нэн, ханажа абаһан юумэм иимэл юм даа.

Үнэгэн ондоошье газараар гүйнэн байжа болоно, мэдэхэ хүнүүд байбал, энэ домогойм бурууе заһажа, нэмэжэ үгыт даа гэжэ байнаб.

Должид РАДНАЖАПОВА,
багшын ажалал ветеран
(Бургастай нютаг)

УЛЬГЭР ТҮҮХЫН ДОМОГТЫ ҮБЭР-ЗӨӨХЭЙ

Нютгымнай газар дээр мүнхэ ногоон нарсан тужанууд бии, сэрүүн сайбар хуса модны ойшые байха, үндэрш налууш хада гүбээнүүд дайралдаха, гансал манай энд ургадаг хээрын абрикос Боргой шэлын үвэрөөр харагдаха, эхи захигүй буряад хуудам талаш олхот, эмты домты аршаан булагууд газар дорос бурьялан гарж байдаг. Хуурайн дабааны баруун зүгтэ гайхамшагт Баруун Сарамын газар нэмжыхэ. Тэндэ сэргээж бодхоогдсон Бултамар дасан,

нангин шүтөөмнай холоос харагдаад, урижа байсан шэнгэ үзэгдэх. Тэндэл үвшэн зоблоноос аргалдаг шэдтэ хүсэты шулуу сая жэлы газар дороос олдож гаргагданхай, үшөө басал олон үвшэнөөс салгаадаг, тэнхээ тамир нэмээдэг ехэ гэгшын домты аршаан гаржа байха. Саашаа тыгээд сэнхир номин Сэлэнгэ мүнэрэмнай мүнгэн долгинууд, ногоохон эрбэнүүд нютагынгаа байгали угаа гоёор шэмэглэжэ, нодэ хужарлуулхал даа!

Жэлы дүрбэн сагууды алиныш алтан дэлхэй дээр айлшальж байхад, адли гоё сайханаар үзэгдэдэг манай нютаг. Зуны аяма халуунд үнгэ бүриин сээсгүүд сээсглэх, хамар сорьёмо ая гангын хоншуухан үнэр хангалта. Алтанхан намар жэмэс, сархяаг эдээшэх. Модо бургаас улаан шара үнгэты болхо. Үвэлы янгинама хүйтэнд сагаан хүвэн сасан хунжилөөр тала дайдамнай хушагдах, зузаан мүнгэн мүсөөр Сэлэнгэ мүнэрэмнай хулигдэх. Дулаахан хабары үедэ набша намаа дэлгэрхэ, тэрэнгэ гоер сээсглэхэ. Сээжэ сэдхэл хүдэлгэмэ сайхан болоод байха улгы нютагманай!

Харин Үбэр-Зөөхэй сайхан тоонтымнай эгээ ехэ, гол шэмэгын нютагымнай арад зон болно. Нютагынгаа нэрын дээшнэ үргэжэ, суурхуулжа ябдаг ажалша бэрхэ, хүндэмүүшэ арад зон. Түрсэн нютагтаа түбхинэжэ, Бултамарынгаа хасаг дасан сэргээжэ, овоо улануудаа тахижа, элинсэ хулинсагуудынгаа жэшээ заабаряар үхибүүдээ хүмүүжүүлжэ, үргэн талмай дайдаараа үхэр малаа үсхэжэ байсан арад зон.

Евгения ТАРБАЕВА,
Үвэр – Зөөхэй нютаг

ЗАГАНАТАЙ ЗАГАСТАЙ

Хамар Дабаанай
шэлэнүүдхээ
Харьялан урдажа эхилээш.
Хэдэн сагай үедэ юм-
Хэн тэрэниие мэдэхэ юм.

Пурбев Б.Б.

Тохой найхан нютагнай хадаа Буряад Ороноймной Сэлэнгын аймагта, Загастайн тала дайдаа үргэнөөр түбхинэнхэй. Хамар Дабаанай шэлэнүүдхээ харьялан урдажа ерэнэн голнуудай Загастайн ба Бүхэн хоорондонь нютагнай нэмжынхэй. Загастай гэхэдэ "Загатай" гэхэн удхатай. Тэрэ гол хадаа заганаар баян бурьялжа байдаг байгаа нэн. Харин Бүхэн гэхэдэ Хамар Дабаанай хоер Тэмээнэй бүхэнэй хоорондуур урдажа ерэнэн шэнги харагдана.

Загастайн тала дайдаа нэмжынэн Тохой гэжэ нютаг "Тохонго" гэхэн удхатай. Бүхэн гол тохонгоор эрьен урдажа гараһан шэнги. Загастай гол хадаа хадаһаа урдажа ерэнэн гол гэшэ. Бүхы талаяа уһалан Галуута нуур урдан ороно.

Загастайн тала дайда нуурну-

удаараа суурхадаг юм. Тохой нютагай урда таладань Дабаатай нуур-хужартай нуур бии юм. Нютагаархид тэрэ нуурта гар хүлэйнгөө үбдэхэдэ ошоод, шабараар шабадаг. 1968 онуудта тэндэ дабһа буйлуулдаг завод байгаа. Нэгэ бага саашаа ябахад Түхэрээн нуур, саашаа Хулхатай нуур. Үшөө нэгэ бага хоер, гурбан зуун метр ябабал, Хара нуур гээд Загастайн талын дэбисхэр дээрэ үргэнөөр нэмжынхэй.

Сурхайта нуур Хамар Дабаанһаа харьялан урдан гараһан Загастай Бүхэн хоер голлой хоорондонь нэмжынхэн.

Анхан сагта энэ нуур Ангир нуур ба Шаргал нуур гэжэ нэрэтай байгаа нэн. Ангир нуур тухай иимэ нонин домог бии юм: Буддын шажанаар ангир шубууднай хаанай хатан басагад байгаа ха. Тиигээд эдэ шубууднай боро галуунуудтай ходол тэмсээн боложо, хэмнай хаанда дүтэ болохо гэжэ тоосолдодог байгаа ха. Тэрэ гэхэнхээ хойшо тэдэнэй хоорондонь эб таһарһан байна. Тэрээнһээ хойшо галуунууд Галуута нууртаа ошодог, харин Ангир шубууд Ангир нууртаа сэн-

гэдэг болобо. Хоёрдохи нэрэн хадаа Шаргал нуур. Урданай зон иижэ бэшэдэг юм: шара үнгэтэй шубууд ниидэжэ ерээд нуурта хуухадань, нуурнай наранай хуужа байхада гү, али үүр сайжа байхада ямаршые гоё байгааб даа! Дээрэһээ харахадаа нуурнай шара үнгэтэй байдаг байгаа гэжэ хэлсэдэг бэлэй. Гурбадах нэрэн хадаа - Сурхайта нуур. Мүнөө сагташые туристуудта, бүхы Буряад орондонмай мэдээжэ нуур ха юм даа.

19-дхи зуун жэлэй нүүлээр 20-дхи зуун жэлэй эхээр Росси гүрэнһөө сүүлхэдэ хүн зон нүүжэ ерэнэн юм.

Сурхайта нуурай зүүн талаһаа Бүхэн голлой эрье хүрэтэр, Аксуурга аршаанай тээ доорохоно Нүдэлшэ гэжэ газарта ажаһуужа эхилээ нэн.

Нүдэлшэ гэхэдэ нүүжэ ябаһан зон. Эдэ зон заганаа бариха, намарта гараха, жэмээсэ сулгуулха, Бүхэн голлой эрьедэ уһанай тээрмэ бариһан юм. Сурхай заганаар элбэг байхадань, эндэһээ Сурхайта нуур гэжэ нэрлээ гэхэн түүхэтэй.

Загастайн тала дайдаа Загастайн дасан баригдажа, нютагымнай олон шүтэгшэд ошохо аргатай. Үглөөгүүр суурянда дасанһаамнай ламанарай маани уншахадань сууряатажа, үбгэд хүгшэд, залуушуулыше зальбаржа байдагбди.

Манай нютагтамнай Улаахан Олзон, Хүхт, Гугал буумал, Енүүд уг гарбалтай арад зон ажаһуудаг юм.

Иимэ найхан нютагтаа үнэр баян жаргажа ажаһуунабди даа!

Аюна ДОРЖИЕВА,
Загастай нютаг

ҮНЭН СЭХЭ ИНАГ ДУРАНАЙ, ГЭР БҮЛЫН ҮДЭРТЭ ЗОРЮУЛАГДАБА

Сэлэнгын аймагтай Гусинозёрск хотын «Шахтер» соёлой байшанда наяхана үнэн сэхэ инаг дуранай, гэр бүлын үдэрт зориулагдсан баяр ёһололой уулзалга боложо үнгэрбэ. Энэ уулзалгада 25 жэлһээ үлүү саг соо суг хамта жаргалтай ажаһуужа байһан бүлэнүүдые урижа, тайзан дээрэ гаргажа, үнэтэ бэлэг, тусхай медаль гэжэ мэтые баярай оршон байдалда барюулһан байна.

Эмхидхэгшэд энэ удаа табан гэр бүлэ уриһан байна. Эдэмнай хэд бэ гэжэ бүтэдынь нэрлэбэл, иимэ байна.

Тохой нутагһаа Владимир Чойдонович болон Дарима Будараднаевна Чойжонимаевууд. 38 жэлэй хугасаада суг хамта ажаһууна, гурбан үхибүүдые ургуулжа, томо болгоод, наһанайн үргэн харгыда гаргаһан байһад. Энэ бүлэмнай нутаг соогоо мэдээжэ, зоной дунда хүндэтэй, олонийтын ажал хэрэгүүдтэ саг үргэлжэ эдэбхитэйгээр хабаадажа байдаг, гүрэн түрын зүгһөө олон шагналнуудта хүртэһэн хүнүүд юм.

Сергей Иванович болон Наталья Семёновна Ребитва. Новоселенгинск хууринда 40 гаран жэлэй туршада суг хамта ажаһууа үедөө табан үхибүү түрээжэ, хүл дээрэн табихан, мүнөө үедэ табан ашанарайнгаа жаргал эдлэжэ ябадаг. Хоюулан дээдэ мэргэжэлтэй, хүдэлһэн гарттаа хүндэтэй, хаанашье эрхимээр ажаллажа ябаа.

Цырен Нимаевич болон Цыцык Цыренжаповна Базаровтан. Гусинозёрск хотын Түхэм хууриһаа уг гарбалтай, хото дотороо эрхимээр хувиин ажал хэрэг эрхилдэгээрээ олондо мэдээжэ юм. Гушан найман жэл соо суг хамта

бата жаргалтай ажаһуухаа, хоёр үхибүүдые түрээжэ, «хүлэнь дүрөөдэ, гарынь ганзагада» хүргэжэ шадда, эмшэнэй мэргэжэлтэй болгожо, наһанайн үргэн харгыда гаргаһан байна.

Николай Цыреторович болон Дарима Кимовна Баторовтан. Мүнөө үедэ Сүтэй хууринда ажаһуудаг энэ гэр бүлэ 11 үхибүүдые ургуулжа, хүмүүжүүлжэ, хүл дээрэн табихан байна. Үхибүүдын булта дээдэ мэргэжэлтэй боложо, мүнөө урагшатайгаар ажаллажа байдаг, тиихэдэ ашанарын хугшэн аба эжыдээ ерээжэ, саг үргэлжэ баясулжа байдаг болонхой. Иимэ олон үхибүүдые хүгжөөхын хажуугаар, Дарима Кимовна нийтын ажалда ехэ дуратайгаар, эдэбхитэйгээр хашаадаг, арадай заншалай аргаар юумэ оёдог, нэхэдэг уран гартай эхэнэр юм. Гэрэй эзэн – Николай Цыреторович гуша гаран жэлдэ гагнууршанаар ажаллаад, мүнөө наһанайнгаа амаралтада гаранхай, үхибүүдтэ туһалжа, ашанараа үзэжэ ябадаг.

Валерий Доржиевич болон Людмила Дарицыреновна Чимитовтан. Галуута Нуур тосхонһоо ерэхэн энэ гэр бүлэ гуша гаран жэлдэ сугтаа жаргалтай бэхи ажаһууна, нутаг дээрээ хүндэтэй, ямаршье нийтын ажалда эдэбхитэйгээр хабаадалсадаг.

Иимэ бэрхэ, найдамтай, жаргалтай гэр бүлэнүүд Сэлэнгын газар дээрэ үшөөшье олон байха, теэд, энэ удаа иматгал эдэ хүнүүдые урижа, хүндэлхэ гэжэ иимэ ехэ удхатай хэмжээ ябуулга эмхидхэгшэд шиидэһэн байгаа.

**Солбон АЮШЕЕВ,
Гусинозёрск ГРЭ-
Сэй мэдээсэлэй албанай
хүтэлэгшэ**

НЮТАГАЙ ШАРАЙ ДУЛААН...

Буряадаймнай ниислэл Улаан Үдэ хотоһоо баруулжаа сэнхир дардам шоссэ харгыгаар түмэр унаадаа хуугаад зориходомнай, 70 модоной зайда миний түрэхэн Харганаа нутаг оршодог юм...

Манай нютагай арадай аман зохёол суглуулагша Пурбо Доржиевич Банзракцаевай хэлээшээр, иимэ домог шэхэнэй хужар болгон таанадтаа бэшээ...

18 зуун жэлэй эхин багаар, Лена мүрэнэй зүүн талаар хуудаг Эхирид Булагад яһанай буряадуудһаа таһаржа, хэдэн зуугаад үрхэ айл хайн, бараг газар бэдэржэ, сэхынь хэлэхэдэ, «хүхэгүй түлээтэй, хутагагүй мяхатай» газар бии юм гэжэ дуулаад, Сэлэнгэ мүрэнэе үгсэн нүүжэ ерэхэн юм гэлсэдэг. Ерэхэн улад соо Абзайн 10 хубүүдэй зариманиншые биишье хэн ха. Шубууд шэнги гоёхонууд басагдтай Шонһуул хэнгэлдэр омогтон, олзо бэдэрхэн Олзонуорхид, буруу зантай Буянгуудшые ерэлсэхэн гэдэг ха...

Тэдэнэрэй зариманинь мүнөө байгаа Харганаа нутагта нутагжаһан түүхэтэй...

Тэрэ сагһаа хойшо, 11 эсэгэнэрээр, аглаг Агын, сарюун зантай сартуул сонгоолой аба эжынээрэр сугтаа худа урагууд болон холилдожо, мүнөөхэни мүнөө болотор, уг гарбалаа таһалангүй, хабтагай элдин Харганаа нутагтаа бата бэхээр түбхинэнхэй...

Үшөө нэгэ хэдэн һонирхолтой мэдээсэлнүүд бии...

Монгол Ороние, Будаадын шажан болон Түбэд Ороние шэнжэлгын институтдай эрдэмтэ хүдэлмэрилэгшэ, хэлэ бэшгэй эрдэмэй кандидат Сергей Дамнинович Бабуе-

вай бэшэхээр иимэ байха... Харганаа нутагта гол түлэб эхирэд, булагад гарбалтан ажаһууна гэжэ мэдэгдэнэ... Һэнгэлдэр, абзай, олзон, шон, абганад, хурамша, шарайд, атаган г. м. омогууд таранхай.

Байгалай саанаһаа Сэлэнгын дайдада эхирэд, булагадууд 2 ондоо үе сагта ерэхэн түүхэтэй...

Юмжаб Ломбоцыреновай бэшэхэн «Сэлэнгын буряадуудай түүхэ домогууд» гэжэ ном соо иигэжэ бэшээтэй...Тэдэнэр Сэлэнгын тала 1630-1670 онуудта нүүжэ ерэхэн...

Тиихэдэ Буряад Монголой түүхэ гэжэ ном соо иимэ мэдээсэл бии...Эрхүүгэй хэрэгзы хатуу ноёдто харшалуулагдахдаа нүүжэ ерэхэн гэжэ хэлэгдэнэ.

«Түмэр түгдэрхэгүй, түүхэ төөрхөггүй» гэжэ арад зон дэмы хэлсэдэггүй...Тиибэшье, нутаг бүхэндэ элдэб һонирхолтой түүхэ домогууд байхал байха гэжэ ханагдана...

*Нютагтамнай дулаан...
Нютагтамнай дулаан,
Хаданууд угтан,
Холоһоо даллан,
Ходол хүлээдэг*

маанадаа...

*Нютагай шарай дулаан,
Нютагай агаар сэлмэг,
Нютагай шорой алта...
Нютагай шорой алта...
Нютагтамнай дулаан...
Хайрата түрэлхиднай,
Хүгшэрхэн үбгэд*

*хүгшэднай
Хүлээһээр зандаа
маанадаа...*

*Нютагтамнай дулаан...
Хүнүүдшые налархай,
Хүхюуншые болонхой,
Хүндэмүүшэ*

*Нютагаархиднай
Хүлээһээр зандаа...
Нютагтамнай дулаан...
Алтан уулыннай
Арюун шэди туяа
Дулаасуурһаар арад
зонао...*

Харганаа, манай Харганаа! Түрэл тоонто нутагһаамнай үлүү, дүтэ, сэдхэл зүрхэн соомнай эгээл дүтөөр ханагдадаг нутаг ха юм даа... Нютагай шарай шэнжэ, нютагай агаар хаанашье ябахадамнай амта-тай байдаг гэшээ...

Тээрмэтынмай эди шэдтэй булагтай аршаан, Алтан Ууламнай,Бага Алтамнай, Баян Сагаан, Даша Балбарнай, Арбан Гурбан Обоо, Убгэни хадамнай, Тарятамнай, Урда Хадамнай, Онгорёон Баабаймнай, Гурбан Нарһад, Тэнгэри Болдогной, уһалуури газараа уһалжа байдаг Бүхэн голнай нутагайнгаа улад зоние дээжэлэн хаража, хамаг бэрхэшээлнүүдынь дабалсажа, алган дээрээ бөөмэйлэн абалсажа байдаг даа, ай хөөрхы...

Сэлэнгэ сайхан газарайнгаа зөөлхэн дэбисхэр дээрэнэ ниигүүлэхсы сэдхэл, буян хэшгээгэ арьбад-хажа, улаан наранайнгаа элшэ туяагаар ариухдагдажа, үндэр наһа эдлэн, бултадаа ажаһуухамнай болтогой!

Айл аймаг, хүн бүхэн гэр бүлөөрөө хий мориёо дэ-эшнэ хиидхүүлжэ, арюун сагаан сэдхэлээр бэе бээе сэгнэжэ, үрээжэ, аба эжы-нэрэйнгээ ашата буянгаар амгалан мэндэ ябахамнай амидын жаргал мүн!...

*Буурал һамбай
Буряадаа жэргүүлжэ,
Буряад түрэл хэлээ
дээжэлэн үргэжэ,
Буянтай, золтой,
хэшгэтэй,
Буурашагүй сагаан
сэдхэл санаатай,
Арад зондоо аша
габьяатай,
Ажалайнгаа жолоо
бүхөөр баряад,
Алтан дэлхэйн алган
дээрэхэнэ
Амгалан мэндэ
Ажаһуухамнай
болтогой!!!*

НИНА АРТУГАЕВА
Буряад Уласай арадай
ирагуу найрагша

Закирал-юрэнкы эрхилэгшын
улга дүүргэтэй Н.Б. Цыдыкова
Сэлэнгэ нутагы зонхон тааруулагча
Баярма Жанцанова

Типографин хаяг: 670000,
Улаан-Үдэ хото, Борсоевой гудамжа, 13
Түсбөөр хэблэлдэ тушагдаха саг:
30.07.2020 он, 17.00; бодото дээрээ:
30.07.2020 он, 17.00;

1604-дхи дугаартай захил.
Хэлэг - 999.
naima.zhantassanova@yandex.ru
Тел.: 89024550332

арга

АВА ЭЖЫН СУРГААЛНУУД

Эмниг зааны нюриунда эмээл тогтоож болхгүй,
Эжы авын сургаалы мартаж харин болхгүй...

1. Эхэ эцэгийнгээ урдаас бү дуугар, хэлхынх хүлээгээд, харюуса.

2. Эхэ эцэгийнгээ үгс дуула, сургаалынх хадуж ав.

3. Эрэ хүны гэрынгээ хойморто суулгах.

4. Эрэ хүн эгээн түрүүн эдээн дээжэд хүртээ.

5. Эрэ хүнээр муухай ем, угаадц адхуульжа, бог шорой хамуульжа болхгүй, сүр хүлдынх унгааж болхгүй.

6. Эрэ хүн түрүүн явха, эхэнэр — хойнонь.

7. Эрэ хүны хутага, сүхэ, зэбсэг — абдар цоо өөрын байрты, али үгьвэл, үндэр газар үлгөөты, өөрын байрты байха ёсты.

8. Эрэ хүны зэбсэг алхаж гаржа болхгүй, сүлдэнх доошоо унха, урдандаа эрын сэлмэ, ном, сүхэ алхалвал, ташуурдуулдаг, алуулдагч байгаа.

9. Эрэ хүндэ хоолойгоо чангадуулан хандаж болхгүй, хэн чамай хамгаалха.

10. Эрэ хүны найнынх үргэжэ, муугынх даража явха.

11. Эрэ хүн гэры ажал хийдэггүй. Эдээ чанха, хубца угааха, гэрээ цэвэрлэхэ - ганца эхэнэры ажал.

12. Эрэ хүны ходо магтажа байха, тэхэд сүлдэнх дээшээ, хэрэгэнх урагшаты байха.

13. Эрэ хүны замда гархаданх үрээжэ ходо байха.

14. Эрэ хүны холын замда гархаданх, хойноосонх сүү үргэхэ.

15. Эцэгийнх хүвүүн эрхэ, эрхэч саа эцэгэ ороноо хамгаалха.

16. Эрэты гэр — эмээлты морь, энгэртэ дэгэл, эрмэгты хутага, эдээты амбар (абдар). Эрыгээ гамна.

17. Эрын цаана — эхэнэр мээхэй.

Хүлэг болохо - үнаганаасаа, хүн болохо - багаасаа. Хар багаасань зааха хэрэгты - бацгааныгаач, хувүүныгээч. Тэгэж багаасаа сургаалтай байхдаа нээрээч ондоо байдаг. Бэсты хүн гээчэб, айл хотоо хамгаалха, эхэнэр хүн гээчэб, гэр байдалаа зохёохоб гэжэ ойлгохо.

ҮДЭНГЭМНИ СЭДЬХЭЛДЭМНИ

Хүн болгон оорынгоо тоонто нютагаа сэдхэлдээ сайхан санажа ябана гэшэбди. Би Даксанова Должид Дашиевна, ог Удэнгын 1948 ондо түрисэн хүн гэшэб. Минии нютаг ехэ гое, хада ууламнай үндэр, ой тайгамнай баян, Химнэ, Баянгол горхонуудамнай тунгалаг. Би нютагаа дурсажа, шүлэг дуундаа оруулжал байдагб.

Хүбшын ногоон хүнжэл

дээгуур
хүхын дуунай абган эдэлээ.
Хуби заяам, орто харгым,
хүхюун наадам эндэл эхилээ.
Удэнгэмни - сэдхэлдэмни,
нангин тоонтом зүрхэндэмни.

Найман зүгтөө мүргэн

байнаб,
насан соогоо жарган ябанаб.
Шууян сэргээ уужам дайдам,
шүүдэр, зулгоо урдм дэлгээ.
Сэбэр агаар уняар татан,
сэбшээлэнгээ нюурым эльбээ.

Эжым түрэл сайхан нютаг
Энэл дэлхэйн шэмэг болоо!
Эгээл арюун эды угэм
Энэл шүлэгэм дээжэн болоо!

Хамар Даббаа нурганаас урагшаа зурын гаража ошосон Хамбын нурга Ацула хүрэтэр ошоно. Манай Удэнгэдэ дээшээ угсэхэдэ, Галтай гэжэ газар бии. Ара талдань Ара Галтай, үбэр талдань Үбэр галтай гэдэг.

Ара Галтай гэжэ горхон анхандаа адагтаа хүрээжэ, Удэнгэ мүрэндөө ородог байгаа. Ара Галтаймнай гурбан нэртэй Дээдэ Галтай, Дунда Галтай, Галтайн адаг гээд. Дунда Галтайда хоер Бандида Хамбанарын Баниев Цыгунжап ба Мункожапов Данжаагын субарганууд тогтоонхой.

Жэл болгон Тамчмынай дасанай ламанар субаргануудын уншалга бүтээдэг. Хун зон олоноороо суглараад, сайнаар мүргэн гэшэбди. Манай үдэнгэхид мүнгөө суглуулжа, үргэл хэжэ бай-

набди, найман ханатай гэр баригдажа эхилхэнэ.

Должид ДАКСАНОВА,
ажалай ветеран,
Удэнгэ нютагаас

УРАН ҮГЭ Баян Сэлэнгэ (магтаал)

Сансартэ бумбэрсэг бүтэхэд
Сайхан газартанх түрээс
Солонгын долоон үнгэтэй
Сэсгээр шэмэгдэсэн Сэлэнгэм.
Сонгоол, Атаган, Табангууды
Суглуулан Үргэн жаргуулсан
Сэльдээ сагаан талануудтай
Сэлэнгэ, Сүхэ, Хелгомнай/
Хуша, хасуури дороосоо
Харьялан, шуян урдааг
Хүйтэн сэбэр осотой
Химнэ, Удэнгэ, Загастай
Баруун - хойто шэлээсээ
Бурьялан доошоо буухадаа,
Бэлшээрэ, үбэсоор баяжуулдаг
Бүхэн, Оронго мүрэнүүд
Бүрэн - Хаан уулаа тойроод,
Бурханай үгэсэн байгаалий
Борео талын эжин болохо

Баян уужам Талын - будаг
Хүхэ тэнгэрийн хормой түшээд?
Хүхэ - Хангай тэбхынэл
Хаяагарань тойроод,
Хүнэй жаргал байдалнууд
Хонгор, Бууралын хаяада
Хонхор тогоо дүүргэсэн
Хүйтэн ундаа сэргэмтээ
Хүл - нуура лосодоос
Баян Тоен хаданууд
Боро хатуу түлээгээр
Бугдын байдал хүнлэжэ?
Болохо зэргээр тусална
Ногоон дэлгы таладаа
Ноен болон үндысэн
Нохон - Хаан уулань
Насанай шүтөө болонхой.
Булжамуурай аялган доро
Бүлэг, туша нарасад соо
Буряад хасагуудай бүтээсэн
Бултаммуурай дасантай
Түхэтэй, дасантай Тамчмынай
Тахидаг, найдадаг ообоотой

Түхэм, Сайдам, добооронь
Туруута малай бэлшээрэ
Жаргалтай хадань нютагаа
Жаргаланта гэсэн байгаал даа
Жаргалай уянгата аялгыг
Жэгүүртэн шубууд татагал даа
Алтан наранай туяа доро
Алтаар нэрлэсэн уулануудтай
Алта ехэнэ - ахань
Алта баган - дуунь
Хаанай засагай захираагаар
Холо сагта босхоосон
Хасаг, сэргэ шангатай
Хуушан, Шэнэ Сэлэнгэ
Баян Сэлэнгэ нютагуудай
Бүлэнүүдээр түрээсэн заяамнай
Бурханай, буянтай арадай
Буусдандань жаргаха
хубимнай.

Доржо ЛУБСАНОВ,
ажалай ветеран
(Удэнгэ нютагаас)

ЖАРГАЛАНТА - ЖАРГАХА МАНАЙ НАНАЙ ГУЛАНАЙ!

Хүдөө талараа нэмжйхэн, үндэр Сагаан уула хадатай, урасхал сэбэр аршаантай, хүн зоноороо суурхалан нютаг юм даа. Сэлгээ хайхан Бүхэн голой эрьеэр аглаг номин Жаргаланта нютаг оршодог.

Ехэ Обоо уула хадааа урдадаг урасхалай нэрээр, «Жаргалай орон» гэхэн Жаргаланта нютаг нэрэртэй болоһон юм. Бүхэнэй мундэгэр эхинлээн Тохой, Шэнэ Зам, Доодо Гол, Урда Бөө, Жалга, Эрээн Гуя, Далайтан, Боро Толгой, Хуурай добо, Пятилетка, Аса-Булан гэхэн газарнууд бии.

Жаргаланта нютагай зүүн хойшоо үндэр хадын оройдэ Ехэ Обоо гэжэ мүргэлтэй газар бии. Хоёр талаарнь үбнэ ногоогоор баян, үдхэн урасгатай сабшалангуд нэмжынхэй. Урдандаа малша хүнүүд отог отогоороо ажа-мидардаг байһан юм. Анхан Жаргаланта тосхон Хуушан Цэнтр гэжэ нэрлэдэг байһан. Урданай үбгэд хүгшэдэй элэнээр, хоридохи зуун жэлүүд одоо Оронгын ерэдэ.

хошуун гэжэ волостной урва байһан. Тэрэ сагта аймагай түб Ивалгын-Оронгоо ба Загастай-Бургаастай хүрээсэр байһан түүхэтэй.

1920-он болотор хүдөө ажахын үмсын бүридэлдэ байһан. 1928 онд Совет засагай зарлигаар хамтын «Хубисхал» гэхэн коммуна би болһон 13 артель хамтаруулаад, 1934 онд коммуна «Хубисхал» Тельмэнэй нэрэмжэтэ колхоз би болоо юм.

Ноябриин 13 оной 1935 онд эгээ түрүүн Буряад республика соо болзоргүйгөөр газар эдлэхын колхознуудта үгэхэн акт үгтэһэн байгаа. Колхоздо ехэ газар бэжижүүлээ. Январь нарын 1936 онд Москва хотодо Советск Союзай зарлигаар манай колхозой түрүүлэгшэ Бато Цыретарович Цырета-

ров Хүндэлэлэй орденээр шагнагдаа, колхоз грузо-вой автомобиль шагналда хүртэһэн байгаа. Буряад Монгол АССР-тэ эгээл томо, мэдээжэ, үлгэр жэшээтэ ажахын колхоз болоһон түүхэтэй.

1938-1939 ондо Хуушан Цэнтрлээ шэнэ газарта нүүһэн байна. Шэнэ газарта бүхы юумэ шэнээр баригдаба: Бүхэн гол дээрэ ухан электростанц, тээрмэ табиһан байна, үхэр малай олон фермэнүүдэ, тонохой завод, соёлой байшан, контора, зошодбуудалнууды бодхоондон түүхэтэй. Үндэһэн колхозой шэглэл хадаа- мал хараха ажал.

Тэрэ үедэ бэлигтэй, бэрхэ колхозой түрүүлэгшэд Дагба Доржиевич Очиров, Шагдар Мунколоевич Аюшеев, Тогочи Данзанович Данзанов гэгшэдэй ударидалга доро мал ажахын колхоз энэ багахан хугацаа соо эгээл үржэлтэй, найн үр дүршэтэй болһон юм.

1939 ондо Москва хотодо эгээл түрүүшын эрхимүүдэй эрхим колхоз ВСХВдэ - нэгдэхэ шатын дипломоор, 10 мянган түхэриг мүнэг, автомашинаар шагнагдаһан юм. Энэ выставкдэ 15 эрхим ажалшад ошожо, медаль орденуудаар шагнагдаа.

Тэрэ сагһаа хойшоо Тельмэнэй нэрэмжэтэ колхоз бүхы Совет гүрэнөөр суурхалан. Олон жэлэй хугацаа соо энэ Всесоюзная Үзэсхэлэндэ хабаадалсаһан.

Аглаг хайхан Жаргаланта нютагнай бэрхэ ажалта, эрхим мэдээжэ нютагаа суурхуулан хүнүүдээр баян. Нэрлэбэл: Бадмажапов Гомбо, 1872 оной, оршуулагша; Дамба Дашинимаев 1904-ондой, поэт; Бальжи Бамбаев, 1901 оной, эрдэмтэн; Даша Доржиевич Амоглонов, 1912 оной, профессор; Лубсан Доржиев, 1918 оной, арадай уран зурааша; Барас Халзанов, 1938 оной, түрүүшын буряадай кино-

найруулагша, Үжэгшэ, поэт; Юрий Ишечев Будаев, оршуулагша; Елизавета Ешиевна Багданмаксарова, эрдэмтэн; Гур-Доржо Шаралов, Агууехэ эсэгийн дайнай Алдар Солын кавалер; Аюшеев Владимир Бальчинович, республикын габыята эмшэн ба гэхэ мэтэ.

Хэээдэшье зүрхэндэм дүтэ тоонто минии нютагн-Жаргаланта. Хаанашье холын газарта ябахда, ходо зүрхэндэм тоонто нютагайм байгаали, оршон тойронхи үндэр хада ууланууд, гол горхонууд, нуур, сэбэр тунгалаг аршаанууд, нэмжйхэн үргэн тала байдаг. Түрэл тоонто нютагаа бузарлангүйгөөр, залуу ургаж ябанан үри хүүгэдтээ дамжуулан, урданайнгай үбгэд хүгшэдэйнгөө тоонто дээшнэ үргэжэ, сэгнэжэ абял даа!

Жаргалма ДАНЗАНОВА,
Жаргаланта нютагай номой сангай ажалшан